

О.А. Дубасенюк, доктор педагогічних наук, професор
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Закон України “Про Освіту”, „Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті” спрямовують вищу освіту на забезпечення фундаментальної наукової та професійної практичної підготовки вчителя, здобуття громадянами країни освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх здібностей та інтересів, а також підготовки освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання [2, 5].

Стрижнем професійної підготовки спеціаліста ХХІ століття постає розвивальна, культуротворча домінанта, виховання відповідальної особистості, яка здатна до самоосвіти і саморозвитку, вміє критично мислити, опрацьовувати різноманітну інформацію, використовувати набуті знання і вміння для творчого розв’язання проблем. Зазначене повною мірою стосується професійної підготовки вчителя, який усвідомлює свою соціальну відповідальність, постійно дбає про своє особистісне і професійне зростання, вміє досягти нових педагогічних цілей.

Дослідження процесу формування професійної компетентності майбутнього вчителя, обґрунтування його наукових засад передбачає вивчення сутності поняття професійної компетентності вчителя, його особливостей та генези. Аналіз проблеми розвитку професійної компетентності вчителя в зарубіжних і вітчизняних педагогічних школах з позицій культурологічного та аксіологічного підходів свідчить про появу нових досліджень, пов’язаних з розробкою науково-педагогічних засад професійної підготовки фахівців, а саме:

- розробка професіограм та кваліфікаційних характеристик, у яких формується система вимог до змісту підготовки вчителя на певному факультеті ;
- вивчення структури педагогічної діяльності й виділення за її компонентами типів педагогічних умінь і навичок;
- розробка змісту, форм і методів формування теоретичних знань і педагогічних умінь за конкретними видами роботи вчителя-вихователя;

Як свідчить категорійний аналіз, “компетенція” є похідним поняттям від “компетентності” і означає сферу застосування знань, умінь і навичок людини, а “компетентність” – семантично первинна категорія, яка представляє їх інтереоризовану (трансформована в особистісний досвід) сукупність, систему, деякий “багаж” знань людини. Тому, “компетентна” у своїй справі людина – це “та, хто є визнаним знавцем у будь-якому питанні” (Н.М. Бібік, О.Я. Савченко, С.О. Сисоєва).

Науковцями було здійснено категоріальний аналіз поняття “компетентності” за допомогою методу контент-аналізу (Ю.М. Захарчишина, В.О.

Калінін). Відповідно до вимог цього методу було виділено цілісну системоутворюючу одиницю аналізу, за яку приймався ряд суджень авторів про поняття “компетентність” як предмета дослідження. Визначені найпростіші одиниці класифікувалися, потім підраховувалася частота їх виявлення. Наведено приклад застосування такого методу у дослідженні В.О. Калініна. Ним було проаналізовано поняття “компетентності” 30 авторів різних галузей науки, ми виділили такі стійкі ознаки зазначеного поняття (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Головні компоненти поняття “компетентність”

№	Категорійні ознаки поняття компетентність	Кількість авторів	
		Абсолютне значення	у %
1.	Здатність застосовувати набуте на практиці	27	90
2.	Освіченість	26	88
3.	Взаємозв’язок знань, умінь і навичок	23	76
4.	Досвід	23	76
5.	Цінність	23	76
6.	Професійно значущі якості	22	73

На цій підставі поняття “компетентність” стосовно характеристики рівня професіоналізму особистості визначено як здатність розв’язувати проблеми, що виникають, яка ґрунтується на знаннях, уміннях, навичках, досвіді та цінностях, отриманих особистим шляхом освіти та практичної діяльності [3].

Отже, основними компонентами будь-якої компетентності вчені вважають: здатність застосовувати набуте на практиці для розв’язання будь-яких проблем (90%); освіченість, яка відображає обізнаність у певній галузі (88%); взаємозв’язок знань, умінь та навичок, які особистісно розвинені шляхом освіти та практики і допомагають діяти адекватно ситуації (76%); досвід особистості, що сприяє успішному виконанню певної роботи, завдання (76%); цінності, наявність яких робить людину авторитетною в певній галузі (76%); професійно значущі якості, які характеризують професіоналізм особистості (73%).

Як показує аналіз цієї проблеми вченими у провідних зарубіжних країнах, відбувається зміщення акценту до вимог сучасного працівника з формальних факторів його кваліфікації й освіти до соціальної цінності його особистісних якостей, здатності до саморозвитку особистості. Відтак, саморозвиток – це не тільки усвідомлений процес формування професійної майстерності, індивідуального характерного стилю вчителя, самоосвіта і самовдосконалення, але й мотивований, спрямований, вільний вибір і бажання досягти необхідного рівня професійної компетентності.

В основі соціально-філософського й етичного дослідження цінностей гуманітарної освіти, проведеного професором М.В. Розовим, лежить аналіз європейської традиції філософського обґрунтування освіти, згідно з якою автор виділяє такі цінності гуманітарної освіти: відповідальність за загальнозначущі

цінності; науковий світогляд, самовизначення; загальнокультурну компетентність; особистісну самоактуалізацію в культурі й житті [9].

Важливим для вчителя є набуття загальнокультурної компетентності, яку М.В.Розов представляє у вигляді трьох аспектів: *змістовий* (осмислення ситуації у контексті культурних зразків, розуміння, відношення, оцінки); *проблемно-практичний* (адекватність розпізнавання ситуації, постановки і виконання цілей, завдань, норм за певних обставин); *комунікативний* (адекватне спілкування в ситуаціях культурного контексту) [9].

Людина володіє загальнокультурною компетентністю, якщо вона компетентна (у трьох вищезазначених аспектах) у ситуаціях, які виходять за межі її професійної сфери. У професійній компетентності головна роль належить проблемно-практичному аспекту, а в загальнокультурній – змістовому і комунікативному. В цілому важливі всі три аспекти, оскільки гуманітарна (включає професійну) освіта спрямована на підготовку загальнокультурної і компетентної у більшості сфер особистості людини. Культура і компетентність, на нашу думку, є головними показниками освіченості та професіоналізму вчителя. Професійна компетентність є похідним компонентом загальнокультурної компетентності будь-якої людини. Культура особистості домінує над її компетентністю, оскільки містить ступінь розвитку особистості та її вдосконалення, в тому числі якості розуму, характеру, пам'яті й уявлення, які отримує людина в процесі виховання і навчання [1].

Близькою за змістом до підходу М.В. Розова є концепція особистісно-орієнтованого навчання І.Д. Беха, та В.В. Серікова, яка передбачає проектування таких ситуацій особистісного розвитку, для яких стає можливим вільне життєвиявлення особистісних сил, уявлень, знань, умінь, навичок людини в змістотворчій діяльності, що сприяє накопиченню професійної компетентності

Ми поділяємо позицію цих учених, оскільки, на нашу думку, професіоналізм учителя охоплює культуру і компетентність, і залежить від рівня інтелектуального розвитку, освіченості його як особистості. Аналіз сучасних досліджень, присвячених проблемі професійної компетентності вчителя, дозволив виділити ряд напрямів і підходів до визначення її змісту, функцій і структури. Виділимо ряд напрямів. В основу *першого напрямку* покладено підходи ряду авторів (Є.В. Бондаревська, І.А. Зязюн, М.П. Лещенко, Є.І. Пассов, Л.П. Пуховська, М.В. Розов), які пов'язують досліджувану категорію з феноменом культури і є результатом розвитку особистості, її освіти й вихованості. Людина вміщує собі певну частину культури, розвивається на її основі, поповнює її новими елементами. У зв'язку з цим засвоєння культури є розвитком самої людини і становленням її як творчої особистості [1, 7].

Визначення професійної компетентності з позиції діяльнісного підходу створює другий напрям у її дослідженні (Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Е.М. Павлютенков, Н.Г. Ничкало, О.М. Шиян, Л.О. Хомич). Автори виділяють і беруть за основу значущі характеристики професійної компетентності з точки зору педагогічної діяльності. З погляду цих учених професійна компетентність являє собою сукупність п'яти сторін трудової діяльності вчителя: педагогічна діяльність, педагогічне спілкування, особистість педагога і навченість (освіченість),

вихованість. У середині кожного з цих блоків виділяють об'єктивно необхідні педагогічні знання, знання з психології, вміння, професійні психологічні позиції, психологічні особливості (якості), педагогічне мислення, рефлексію, самооцінку, спостережливість. А.К. Маркова підкреслює психічний аспект професійної компетентності як психічний стан, який дозволяє діяти самостійно і відповідально, володіння людиною здатністю і вмінням виконувати певні трудові функції, які полягають у результатах праці людини. Поняття „компетентності” автор пов'язує з дозріванням особистості й досягненням такого стану, який дозволяє їй продуктивно діяти при виконанні трудових функцій і досягати певних результатів. Як бачимо з визначення, основним компонентом компетентності виступає операційно-діяльнісний, який виявляється в уміннях і здібностях особистості.

Набуття вчителем професійної компетентності відбувається упродовж всієї професійної діяльності, а її основа закладається у студентському віці в процесі навчання у ВНЗ. Простежити цю динаміку – означає оцінити його професійну компетентність, зробити прогноз його професійного зростання.

У роботах науковців останніх років з проблем професійної компетентності (Н.В. Кузьміна, С.С. Вітвицька, І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос, С.О. Сисоєва) увага акцентується на пріоритетності розвитку операційно-діяльнісного компоненту в її складі, підкреслюючи, що він націлений на виконання практичних дій, якісну характеристику ступеня оволодіння педагогом своєю професійною діяльністю [4, 8]. Важливим є науковий підхід до проблеми професіоналізму у підготовці студента у ВНЗ А.І. Пискунова, який не суперечить ідеї формування його професійної компетентності. До його змісту вчений включає інваріантну (ядро) і варіативну частини, які складають певну сукупність. Інваріантна (обов'язкова) частина включає: фундаментальні знання з філософських, психолого-педагогічних і методичних дисциплін, технологічні знання та професійно-педагогічні вміння. Варіативна частина узагальнює особливості власного профілю наукової підготовки студента, його особистісних інтересів та нахилів. Базові інваріантні психолого-педагогічні знання і вміння – це стандартний мінімум у структурі професійної компетентності для педагога будь-якого профілю, який є динамічним за своєю природою, постійно розширюється і збагачується шляхом набутих знань і сформованих умінь, тому інваріантні, базові загально-педагогічні знання і вміння виступають підґрунтям наступного самостійного занурення майбутніх спеціалістів у теорію і практику професійної діяльності [4, 7].

У дослідженні Е.М. Павлютенкова запропоновано структуру професійної компетентності, яка складається з таких сфер: потребнісно-мотиваційна, що включає сукупність ціннісних орієнтацій, соціальних установок, потреб, інтересів, які складають основу мотивів; операційно-технічна – сукупність загальних і спеціальних знань, умінь та навичок, професійно важливих якостей; сфера самосвідомості, що являє собою усвідомлення та оцінку людиною свого знання, поведінки, моральних якостей та інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, цілісної оцінки самої себе як чуттєвої й мислячої істоти і діяча [8].

Таким чином, розгляд професійної компетентності у контексті діяльнісного підходу пропонує її моделювання упродовж усього процесу підготовки у ВНЗ.

Представники *третього напрям* (І.О. Зимня, Н.В. Кузьміна, В.Х. Шакуров) професійну компетентність розглядає як якість особистості. Професійною компетентністю педагога вчені називають особистісні можливості вчителя, які дозволяють йому самостійно й ефективно реалізувати цілі педагогічного процесу. При формуванні професійної компетентності цей підхід наполегливо вимагає визнання унікальності особистості як представника певної культури, її інтелектуальної й моральної свободи, права на повагу. Вищезазначене передбачає створення у навчанні майбутніх педагогів відповідних умов щодо процесу саморозвитку задатків, творчого потенціалу особистості, пізнання своєї та іншомовної культури [4].

Четвертий напрям у дослідженні проблеми (Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова, Г.М. Несен, І.Г. Тараненко) пов'язаний з трактуванням професійної компетентності як рівня освіченості спеціаліста, досвіду та індивідуальних здібностей людини, її прагнення до безперервної самоосвіти, самовдосконалення, творчого ставлення до праці. Професійна компетентність являє собою рівень, якісний і результативний показник сформованості професійних знань, навичок володіння предметом і вміння їх реалізації в діяльності.

У *межах п'ятого напрям* у дослідженні професійної компетентності (М.І. Запрудський, О.Є. Ломакіна.) ця категорія розглядається з точки зору системного підходу. Учені визначають професійну компетентність як систему, що включає в себе аспекти філософського, психологічного, соціологічного, культурологічного, особистісного плану. Вони вважають, що професійна компетентність педагогів визначається не тільки базовими знаннями і вміннями, але й ціннісними орієнтаціями спеціаліста, мотивами його діяльності, стилем взаємовідносин, загальною культурою, здатністю до розвитку свого творчого потенціалу. Відсутність хоча б одного з компонентів руйнує всю систему і зменшує ефективність діяльності педагога. Під професійною компетентністю М.І. Запрудський розуміє „систему знань, умінь і навичок, професійно значущих якостей особистості, яка забезпечує можливість виконання професійних обов'язків певного рівня” [6].

Узагальнюючи названі підходи, можна стверджувати, що професійна компетентність складається з таких компонентів: мотиваційно-ціннісного, змістового, операційно-діяльнісного, рефлексивного. Однак змістове наповнення кожного компонента поняття „професійна компетентність” для вчителя будь-якого фаху, потребує уточнення і деталізації.

У нашому дослідженні ми йшли від розуміння професійної компетентності як інтегративної здатності особистості вчителя, що характеризується його глибокою обізнаністю в психолого-педагогічній і предметній галузях знань, професійних умінь і навичок, особистісному досвіді й освіченості спеціаліста, націленого на перспективність (прогностичність) у роботі, відкритого до динамічного збагачення, впевненого у собі і здатного добиватися значних результатів і якостей в авторській проєктованій педагогічній діяльності.

Поділяючи думку М.В. Розова щодо першочергової значущості загальнокультурної компетентності будь-якого спеціаліста як „надбудови” професійної компетентності [9], можна виділити ще й міжкультурну

компетентність учителя, яка забезпечить йому не тільки власну, рівноправну можливість ведення діалогу культур, але й ефективне навчання його потенційних учнів. Відтак, загальнокультурна професійна компетентність ґрунтується на засадах «діалогу культур». Останнє тлумачиться як філософія життя, свідомо вибрана позиція індивіда, соціальної групи, стиль життя (шлях виживання цивілізації у багатомовному плюралінгвістичному світі, процес взаємодії двох індивідуальностей, двох ситуативних позицій, менталітетів), порівняння взаємодії та розуміння інших культурних цінностей.

Таким чином, володіння майбутніх учителів загальнокультурною професійною компетентністю в педагогічному ВНЗ стає можливим за умови спеціально організованої підготовки щодо формування у них високого рівня професіоналізму й майстерності.

Література:

1. *Бондаревская Е.В.* Педагогическая культура как общественная и личная ценность // Педагогика. – 1999. – № 3. – С. 9-14.
2. *Закон України „Про освіту”*. – К.: Генеза, 1996. – 36 с.
3. *Калінін В.О.* Особливості формування соціокультурної компетенції майбутнього вчителя іноземної мови у процесі професійно-педагогічної підготовки // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Житомир, 2003. – Вип. 12. – С. 154-157.
4. *Кузьмина Н.В.* Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. – М.: Высш. школа, 1990. – 119 с.
5. *Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті*: затверджено указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347 // Освіта. – 2002. – 24 квітня-1 травня.
6. *Запрудский Н.И.* Эффективная школа. – М., 2004. – С. 7-13.
7. *Основи педагогічної майстерності* / за ред. І.А. Зязюна. – К., 1999. – 412 с.
8. *Павлютенков Е.М.* Профессиональная ориентация учащихся. – К.: Рад. школа, 1983. – 152 с.
9. *Розов М.В.* Методологические принципы ценностного прогнозирования образования // Социально-философские проблемы образования. – М., 1992. – С. 18-26.